

Sait Çetinođlu: OSMANLI TIBBININ YANI GÜNÜMÜZ TIBBININ TEMEL TAŞLARI ERMENİ HEKİMLER TARAFINDAN DÖŞENDİ

Posted on 16/03/2015

Ermeni yazılı kültürü, Ermeni tabipler, sağlık kurumları ve sağlık hizmetleriyle ilgili çalışmaları yanında biyografi ve şehir incelemeleri bazında kapsamlı mikro tarih araştırmalarıyla tanıdığımız Arsen Yarman, bu kez kurucularının pek çoğu dönemin İstanbul'unun kendi alanlarındaki en parlak hekimleri olan unutulmuş bir Ermeni sağlık kurumu Ermeni Etıbbı Cemiyeti'ni gün ışığına çıkararak okuyucularıyla paylaştı. Arsen Yarman, Ermeni Etıbbı Cemiyeti (1912-1922), faaliyetleri ve yayın organı Tarman dergisinin sahifelerine odaklanarak Ermeni Halkının en çalkantılı, ve fırtınalı yıllarının varoluş ve ayakta kalma mücadelesine ışık tutmaktadır.

Arsen Yarman'ın çalışması bir anlamda Osmanlı Tıp Tarihidir. 490 sahifelik 480 doktor biyografisi ve 100 fotoğraf paylaşımı ile araştırma, Osmanlı sarayı, Balkan ve I. Dünya Savaşı başta olmak üzere Osmanlı Savaşları ve Milli Mücadele yıllarının fedakar Ermeni tabiplerin emeklerine odaklanarak, tıp tarihinin önemli bir yüzünü aydınlatmıştır. Kendilerine çok şey borçlu olduğumuz ancak unuttuğumuz kişiler tekrar gün yüzüne çıkarılmış, yine bir çok bilinmeyen ve unuttuğumuz konuları gündeme taşımıştır. Ermeni hekimler, Avrupa'da özellikle İtalyan ve Fransız üniversitelerinde aldıkları tıp eğitimi sayesinde Osmanlı tıbbının ve tıp eğitiminin modernleşmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Amirdovlat Amasiatsi'den itibaren Osmanlı sarayında hizmet veren, sultanın ve yakınlarının şahsi hekimliğini yapan (Şaşyan[i] ailesi, Serviçen, Sinabyan, Horasancıyan) pek çok Ermeni hekim bulunmaktadır.

Osmanlı Tıbbının dolayısıyla günümüz tıbbının temel taşları Ermeni hekimler tarafından döşenmiştir. Bunu tıp eğitimi ve TTB tarihinde görmek mümkündür.

Ermeni Etıbba Cemiyetinin kuruluşu ve yayın organı Tarman dergisi

Cemiyet'in on yıllık süre içindeki faaliyetleri kesintili üçer yıllık iki döneme ayrılır. İlk dönem (1912-1915), Savaştan önceki bu üç yıllık dönemde Ermeni Etıbba Cemiyeti, İttihat ve Terakki'nin ve Meşrutiyetin "eşitlik, özgürlük, adalet" söyleminin fiili olarak uygulanmadığından, Ermeni doktorların liyakatlerinin adil biçimde değerlendirilmediğinden ve ayrımcılığa maruz kaldığından şikâyet etmekteydi.

Arsen Yarman'ın cemiyetin çıkış gerekçesine dair "Ermeni etıbba Cemiyeti aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği siyasal ve sosyal dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır" sözleri çalışmayı Cemiyet'in tarihi olmanın ötesinde bir bakıma İttihat ve Terakki'nin de kısa ve yoğun tarihi olarak okumamızı sağlıyor. İttihat ve Terakki, yeni ve adil bir "Osmanlılık" fikrini güçlendirmek istediğini propaganda ediyordu ancak Ermeni doktorlar 1911 yılında liyakat ve kabiliyetleri yeterli olsa bile kamu dairelerinde

görevlendirilmediklerini, haklarının savunulması bakımından hassas olunmadığını fark etmişlerdir. Onları Ermeni Etıbbı Cemiyeti'ni kurmaya ve özel olarak İstanbul ve taşradaki tüm Ermeni doktorların sorunlarıyla ilgilenmeye ve aralarındaki dayanışmayı güçlendirmeye iten de bu tavrı olmuştur. Eşit ve adil bir Osmanlılık fikrinin tüm devlet otoriteleri tarafından savunulduğu ve uygulandığı kanaatine ulaşmak için dört yıl yeterli bir süre sayılmalıdır.

Ermeni Etıbbı Cemiyeti 1912 yılında kurulduğunda, özgürlüklerin genişleyeceği ümidini taşıyanların sayısı artık azalmaya başlamaktadır. Dönemin adaletsizliğe karşı ortak hareket etmeyi teşvik eden atmosferi de giderek bir itiraznâmeyle resmi makamlara müracaat etme fikri yerine hekimlerin ortak hareket edeceği bir etıbbı cemiyetinin kurulması seçeneğini ortaya çıkarmıştır. Geçen süre içinde olup bitenler, Osmanlılık idealinin birkaç yıl içinde büyük ölçüde ve geri dönülmez biçimde aşındığını göstermiştir. Balkan Harbi sırasında ülkedeki siyasal atmosfer, özgürlüklerin genişleyeceği ümidini beslemekten epeyce uzaktır.

Yapılan başvurulardan bir netice alınamaması, itiraznâmeden de bir sonuç alınamayacağına kesinlik kazandırmış, birlikte hareketi kolaylaştıracak örgütlenme fikri olgunlaşarak Cemiyet şekillenmiştir.

Balkan Savaşı'nın hemen ardından kurulan cemiyet giderek artan savaş tehdidi koşullarında faaliyete başlamış ve çok kısa bir süre sonra kendisini, Ermeni toplumu için son derece yıkıcı sonuçları olan I. Dünya Savaşı'nın içinde bulmuştur. Bu süreçte bir devlet politikası olarak 1915 yılında uygulanmaya başlanan Ermeni tehciri ise yalnızca Ermeni toplumu için değil bizzat Ermeni Etıbbı Cemiyeti'nin üyeleri için de çok ağır sonuçlar doğurmuştur. Cemiyetin kurucu üyelerinden Dr. Nazaret Dağavaryan tehcir sırasında öldürülmüştür,

Zaten 1912 yılında kurulan Ermeni Etıbbı Cemiyeti de sadece birkaç yıl faaliyet gösterebilmiş, I. Dünya Savaşı koşullarında, Cemiyet mensubu hekimlerin Balkan savaşlarındaki emekleri unutulmuş ve 1915 yılında faaliyeti yasaklanmıştır.

Bu yasak, Cemiyetin Dr. Vahram Torkomyan'ın öncülüğünde yeniden çalışmaya başladığı 1919 yılına kadar sürer.

Cemiyetin Savaş'tan sonraki ikinci döneminde (1919-1922) Ermeni toplumunun endişeleri bambaşka bir düzleme taşınmıştır. Ermeni toplumu bir bütün olarak varlık sorunuyla, hayatını sürdürme mücadelesiyle karşı karşıyadır ve bunun en temel yolu siyasal süreçler hakkında bilgi sahibi olmaktan ve onu etkileyebilmekten geçmektedir. Bu bakımdan Cemiyet, tıptan siyasete kadar geniş bir yelpazede faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır.

Derginin yayın organı Ermeni bilim erbabının sesi ve buluşma yeri *Tarman* da bu son dönemin ürünüdür ve Cemiyet ile *Tarman* bir dayanışma organı olarak birbirini tamamlarlar. *Tarman* dergisi daha baştan itibaren İmparatorluk'ta faaliyet gösteren Ermeni hekimlerin yanı sıra başta eczacılar ve diş hekimleri olmak üzere sağlık alanında çalışan bütün kesimlerin sesini ve faaliyetlerini duyurmayı amaçlamıştır.

Dönemin özelliklerinden dolayı profesyonel bir meslek kuruluşunun toplumun her sorununu kendine dert edinerek çözüm yollarına başvurması yadırganacak bir tutum olarak karşılanabilir. Ancak Ermeni Etıbbı Cemiyeti ve bileşenleri Ermeni tabipler, toplumun en sorumlu kişileri olarak ortaya çıkarak, Ermeni toplumunun var olma mücadelesinde öncü rolü üstlendiler. Ermeni toplumunun sorunlarına sahip çıkarak, Türkiye'nin ve dünyanın her köşesine nar taneleri gibi dağılan insanlara yardım elini uzatıp Ermeni toplumunu kucakladılar. Bu dayanışma birikiminin Ermeni toplumunda refleks olarak var olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz örneklere yeterince sahibiz.

Cemiyet, Tehcir sürecindeki ölüm yolculuğunda kaybedilen, katledilen Ermeni halkının hekim evlatlarına saygı ile sahip çıkar: I. Dünya Savaşı'nda yaşanan felakette ölen Ermeni hekim, eczacı ve diş hekimleri için Cemiyet *Abide* adlı bir yayın hazırlar: Öldürülen Ermeni hekimler hakkındaki bilgi ve delilleri bir araya getiren bu çalışmanın Ermenice adı *Hay Pijışgutyayn Divats Zoheri Tutsagakırvats Vaveragan Pasterov*'dur. Savaş sürecinde Ermeni

halkının karşı karşıya kaldığı haksızlığın onarılması ve adaletin tecellisi için Divan-ı Harb'in bilgi isteği üzerine bu anıt belge, kanıt olarak Divan-ı harbe gönderilmiştir.

Ermeni Etıbbı Cemiyeti, şehit evlatlarını unutturmayarak, toplumsal bellek oluşturulmasında aktif olarak yer alır. Ermeni aydınların sürgün edildiği 24 Nisan (1915) gününün yıldönümünde, İstanbul'da bu vesileyle düzenlenecek yas merasimi komisyonuna katılır. 11 Nisan Matem Merasimi Komisyonu'nun, şehit Ermeni düşünürlerin dul ve yetimlerinin ihtiyaç duydukları yardımı temin amacıyla diğer cemiyet temsilcileriyle istişarede bulunması için Etıbbı Cemiyeti'nden de temsilciler yer alır.

24 Nisan 1921 tarihinde gerçekleştirilen cemiyetin 8. oturumunda, önce Başkan söz almış ve Meclis açıldığında, bugünkü oturumun şehitlerimizin günü olan 24 Nisan'a denk geldiğini hatırlatmış ve hürmet nişanesi olarak 10 dakika ara vermiştir. Bu esnada Dr. Torkomyan kürsüye çıkarak, bütün hayatını kaybedenlerin ve onların arasından Dr. Paşayan, Dr. Dağavaryan, Dr. Sevag ve diğerlerinin hatıralarını hürmetle yâd ettiğini belirtmiştir.

Cemiyet, tehcir süreci kurbanlarına sahip çıktığı gibi, kurbanların aileleri de Birliğe imkanları ölçüsünde destek vermiştir. Şehit hekimlerin entelektüel birikimlerini Ermeni toplumuna armağan etmeleri bir başka dayanışma örneğidir. Bayan Dağavaryan, Ermeni Etıbbı Cemiyeti'ne yazdığı mektupta, rahmetli ve şehit kocası Dr. Dağavaryan'ın 101 cilt Fransızca tıp kitaplarını bağışlamakta ve kitapların Ermenistan'a nakledilmesi arzusunun dile getirmektedir. Meclis bu bağışı şükranla kabul etmiş ve Dağavaryan Hanım'ı şeref üyesi ilan edip Cemiyet'in bir teşekkür mektubunu göndermeyi kararlaştırmıştır.

1920 yılının 9. dönem toplantısı Dr. M. Khorasancıyan'ın (Horasancıyan) dul eşinin, rahmetli kocası ve genç yaşta ölen evladının hatıralarına binaen, doktorun 600 cildi aşkın tıp kitabının Etıbbı Cemiyeti kütüphanesine bağışladığını beyan eden bir mektubunu okuyarak başlatmıştır. Meclis bu bağışı şükranla kabul etmiş ve Bayan Khorasancıyan ile oğlu Avukat Bedros Horasancıyan'ı şeref üyesi ilan etmiştir.

Cemiyetin 12. oturumu 11 Temmuz 1921 tarihinde düzenlenmiş ve Başkan'ın tarihi bir duyurusuyla başlamıştır. Başkan, toplantıyı açarken bugünün, 20 Hınçak Partisi üyesinin darağacında asılmalarının altıncı yıldönümü olduğunu ifade etmiş ve "Ermeni Etıbbı Cemiyeti namına teessürlerimi bildiriyor ve Meclise bir müddet ara vermeyi teklif ediyorum" demiştir. Başkan ayrıca, Cemiyet üyelerinden Dr. Suryan'ın da 1920 Ekim'inde Kars'ta bir kurşunla öldürüldüğünü sözlerine eklemiştir. Paramaz ve arkadaşları '20'ler ile ilgili geniş bir bilgi paylaşılmıştır. Benne Torosyan doktor, Hrant Yegavyan tıp öğrencisidir.

Cemiyet, hekim-toplum işbirliğinin bir örneğini de ortaya koyar. Kızılay'a, Ermeni Kızılaçığı'na, kiliselere, Patrikhaneye, I. Bağımsız Ermenistan'a, okullara, gruplara, yetimhanelere, Kilikya'daki güç koşullar altındaki felaketzedelere ... Tıbbı ve maddi yardım esirgenmez.

Cemiyet ve bileşenleri Ermeni tabipler, çalışmalarıyla, 1915 sürecinden yeni çıkmış Ermeni halkının yaralarını sarıp, onlara umut aşılayarak ayağa kaldırmış ve Ermeni halkını yarınlarına ulaştırma çabalarında önemli görevler yüklenmiştir. I. Dünya Savaşı'nın ve Ermeni tehcirinin yol açtığı yıkım koşullarında derginin sağlık alanındaki bütün faaliyetlere yer vermeye çalışması doğal sayılmalıdır. Zira bu tarihlerde İstanbul Ermeni Etıbbı Cemiyeti, Ermeni toplumunun hıfzıssıhha ihtiyaçlarını tespit eden, hastalıkların yayılmaması için tedbirler alan, halkı sağlık sorunları hakkında bilgilendiren ve Ermeni toplumunun idarecilerini gerekli tedbirlerin alınması konusunda uyanan bir merkez haline gelmiştir. Ermeni toplumunun içinde bulunduğu ağır koşullar nedeniyle Cemiyet dikkatini ve gücünü öncelikle bu sıkıntıları çözmeye ayırmıştır. Ermeni toplumunun bekası, tehcir sürecindeki yıkımın etkilerinin giderilerek ayağa kaldırılmaya çalışılması, korunması ve geleceğe taşınması kaygısı ön planda yer almaktadır.

Cemiyet, 15 günde bir yaptığı gerek tıbbi, gerekse toplumsal ve siyasal tartışmalarını *Tarman* sayfelerine taşımıştır. Bu tutanaklar, toplantılara entelektüellerin halka karşı sorumluluk bilinci, fedakârlık ve halkın her sorununa koşmaya hazır

bir bilinçle katıldıklarını gösteriyor.

Periyodik toplantıların tutanakları bir anlamda Ermeni toplumunun barometresi gibidir: sevinci, hüznü bu sahifelerde görmek mümkündür. Toplantılarda etik tartışmaların önemli yer tutması da altı çizilecek bir başka noktadır. Ermeni Etıbbı Cemiyeti 17 Haziran 1914 tarihli oturumunda “Hekimlik Ahlakı İlkeleri”ni (Principes Déontologie Médicalé) kabul etmiştir.

Tarman’a yansıyan toplantı tutanaklarından Cemiyetin son derece demokratik yapıya sahip olduğunu anlıyoruz. Cemiyet’in yüz yıl öncesinin demokratik yapısının günümüzde dahi aşılamadığını söylemek abartılı olmaz. Cemiyet, gerçekleştirdiklerinin ötesinde yapısı ve işleyişi ile de günümüze ışık tutmaktadır.

Her toplantı aslında bilimsel tartışmadır. Bir hastalık çeşitli yönleriyle ele alınmakta, teşhis ve tedavi yöntemleri bir konsültasyon gibi enine boyuna tartışılmaktadır. Bunların *Tarman*’a yansımaları toplantılara katılmayan diğer tabiplerin de tıptaki gelişmelerden haberdar olmasının sağlandığını görmekteyiz. Bu bakımdan *Tarman* bir kılavuz, bir okul niteliği taşır. *Tarman*’ın yurt içi ve yurt dışında bir çok yerde muhabirleri bulunmaktadır. Birçok kişi dergi aboneliğini birçok kuruma bağışlamaları, *Tarman*’a verilen önemin göstergelerinden biridir. Onnik Papazyan gibi kimileri de milletperverlik ve fedakarlık gereği derginin basımını üstlenirler.

Hekimlerin dergi sahifelerinde okur ile geliştirdikleri diyalog da son derece öğreticidir.

Cemiyet, Ermeni toplumunun her katmanı ve kurumu ile sıcak ilişkiler kurduğu gibi, yurtiçi ve yurtdışında diğer kuruluşlarla da sıcak ilişkiler geliştirmiştir.

Cemiyetin başkan ve üyelerinin başka Ermeni toplumunun başka kuruluşlarıyla da ilişkileri ve bağları bulunmaktadır. Bazen iki kuruluştaki yönetim görevi üstlenirler. Cemiyet’in

ikinci dönem kurucu başkanı Vahram Torkomyan aynı zamanda Ermeni Kızılhaçı'nın da başkanlığı görevini yürütür. Tehcir sürecinde yetişmiş evlatlarını neredeyse tamamına yakını kaybeden Ermeni toplumunun tesadüfen hayatta kalan evlatlarının seçme şanslarının olmadığını söyleyebiliriz. Torkomyan'da çıkarıldığı ölüm yolculuğundan tesadüfen geri dönebilen nadir insanlardan biridir.

Ermeni Etıbbı Cemiyeti'nin faaliyetleri tıpkı Ermeni Kızılhaçı'yla ilişkisinde olduğu gibi Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'yle de Cemiyet yöneticilerinden faaliyet alanlarına kadar pek çok düzeyde çakışmaktadır. Ermeni Etıbbı Cemiyeti'nin kurucuları ve yöneticilerinin bazıları aynı zamanda Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nde yöneticilik, başhekimlik ya da hekimlik yapmışlardır. Dr. H. B. Madteosyan, Dr. Krikor Tavityan, Dr. Vahram Torkomyan, Dr. Nazaret Dağavaryan, Dr. Garabed Yağubyan bunlardan sadece birkaçıdır.

Cemiyet'in sağlık alanındaki önemli faaliyetlerinden biri de yardımcı sağlık personeli yetiştirme programlarını hayata geçirmesidir. *Tarman* dergisi sayfalarında Ermeni Etıbbı Cemiyeti'nin Ermeni Kızılhaçı'yla birlikte çalışmalar yapıp, seminerler düzenlediğine, hastabakıcı ve hemşire yetiştirmeye çalıştığına dair pek çok haber yer almaktadır. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Ermeni toplumunun bu alandaki ihtiyaçları Cemiyeti bu tür bir eğitim programı hazırlamaya ve belki de faaliyetlerinin önemli bir bölümünü bu alana ayırmaya zorlamıştır.

Cemiyet 1914 yılında, daha savaşın başında Osmanlı İmparatorluğu bu savaşa girdiği takdirde görev alacak Ermeni hemşireler yetiştirmeye başlamıştır. Ermeni Etıbbı Cemiyeti, 1914 yılında savaşın çıkacağı anlaşılınca, Osmanlı Ordusu ve Türk Kızılayı için, İstanbul'da Pera'daki Esayan Okulu'nda, Torkomyan ve çıkarıldıkları ölüm yolculuğundan geri dönemeyen Nazaret Dağavaryan, Rupen Sevag Çilingiryan gibi doktorların girişimi ve katılımıyla, hastabakıcılık ve hemşirelik kursları açmış, bu konularda İstanbul'un çeşitli semtlerinde konferanslar düzenlemiştir. 1. Dünya savaşı sırasında Ermeni yardımcı sağlık

personelinin bu alandaki başarıları yabancı gözlemcilerin anlarındaki önemli anekdotlar arasındadır. Savaş sırasında Urfa’da hastane yöneticiliği üstlenen Jakob Künzler’in hatıralarına bakıldığında Ermeni hastabakıcı ve hemşirelerin savaş boyunca sadece İstanbul’da değil, Anadolu’nun başka şehirlerinde de hizmet verdikleri görülmektedir. Künzler, Ermeni hastabakıcı ya da hemşirelerin görev almadığı yerlerde sağlık koşullarının riskli biçimde bozulduğunu gözlemlemiştir

Cemiyet savaş sonrası dönemde Ermeni toplumunun geleceği olan yetimler ve bunların barınma yerleri olan yetimhanelerle yakından ilgilenmiş, birçok yetimhane ve sığınanın tıbbi bakımını üstlenmiştir. Cemiyetin Ermeni yetimleriyle ilgili faaliyetleri nakledilirken, Arsen Yarman yetimler ve yetimhanelerle ilgili ilk kez derli toplu bir bilgi paylaşır.

Arsen Yarman el konulan kadın ve çocuklara ve bunların kurtarılmasına (öksüz toplama) dair bilgiler verir. Hay Ganants Liga’nın, alıkonan Ermeni çocukları geri alma çabası dönemin gelişmeleri bakımından bir hayli anlamlıdır. Zira 1918 yılında *Yeni İstanbul* gazetesinde de bu yönde haberler çıkmıştır. Gazetenin 9 Teşrin-i Sani 1334 tarihli sayısında, İttihat ve Terakki’nin önde gelenlerinden ve Diyarbakır valisi olan Reşid’in Şişli’deki evinde altı erkek ve bir kız çocuğun bulunduğu haberi yer almıştır. Yine aynı haberde Bahaeddin Şakir’in Beşiktaş Serencebey Yokuşu’ndaki evinde şimdi Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa’nın ikamet ettiği ve bu evde de üç Ermeni kız çocuğun yaşadığı eklenmiştir. Aynı gazetede birkaç gün soma (13 Teşrin-i Sani 1334) yer alan bir haberde ise Ermeni Patrikhanesi’ne her gün sahipsiz yetimlerin getirildiği, bunların “zabit ve memur İslam aileleri nezdinde istihdam olunduktan [çalıştırıldıktan] sonra milletin mu’avenet [yardım] ve himayesine muhtaç bırakıldıkları” belirtilmektedir.

Ermeni toplumunun geleceğine dair kaygılar ve toplum sağlığı, cemiyetin yakından ilgilendiği konuların başında gelmektedir. Sağlıklı nesil için zührevi hastalıklar ile mücadele ve evliliklerin sağlığı ile de yakından ilgilenilmiştir. İstanbul’un Ermeni halkı arasında zührevi hastalıklar çoğalıyor ve evlilikler azalıyordu, dolayısıyla istatistikler hazırlayıp

tedbirler almak gerekiyordu. Meclis bu konuyla ilgili olarak halkı aydınlatmak için mahallelerde sıhhatle alakalı konferanslar verilmesini kararlaştırmıştır. Evlilik Vesikası çalışmaları da bu kapsamdaki çalışmaların başında gelir. Cemiyet, bütün çalışmalarında, Ermeni yetimlerin ve kadınların korunmasına yönelik çalışmaların Ermeni toplumunun geleceği açısından önemini altını özellikle çizmiştir. Evlilik kâğıdı, yetimlerin ve kadınların evlendirilmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Cemiyet'in ilgi alanlarından biri de Kilikya'dır. Tesadüfen hayatta kalıp Savaş sonrasında geri dönebilen tehcir kurbanlarının sorunlarıyla yakından ilgilenilir. Bölgenin durumu Cemiyet'in periyodik toplantılarında tartışılır. Sorun büyüktür, geri dönebilen insanlar Kilikya'da mahsur kalmış durumdadır. Ermeni doktorlar geri dönenlere yardımlarını esirgemezler. Halkına yardıma gelenler arasında Ayaş'tan tesadüfen geri dönebilen ilginç kişilerden biri Mütareke döneminde yeniden İstanbul'a dönmüş Avedis Nakkaşyan'dır. Nakkaşyan, İstanbul'a döndükten bir süre sonra Kilikya'da (Adana civarında) çalışmaya başlamıştır. Buradaki Fransızlar Türklerle Ankara Anlaşması'nı imzalayıp bölgeyi terk edince o da Adana'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Ermeni kurbanlar, mülklerine el koyanlara karşı çaresizdir. Çatışma sebeplerinin başlıcası da budur. Arsen Yarman, bölgenin savaş sonrası dönemi tarihine dair şimdiye kadar verilmiş en yoğun bilgiyi aktarır. Fransızların Kilikya'daki yönetiminin, İngilizlerin daha doğudaki ve ağırlıklı olarak Kürt nüfusun hâkim olduğu şehirlerdeki yönetiminden farklı olduğunu, bu farklılığın Ermeni kadın ve çocukların şehirdeki durumlarıyla ilgili olarak da ortaya çıktığını belirtir. İngilizler, alıkonulmuş kadın ve çocuklarla ilgili bir girişimde bulunmazken, Kilikya'daki Fransız yönetici Albay Bremond, 9 Ağustos 1919'da konuyla ilgili bir karar almıştır. Bu kararın uygulanması zaman zaman oldukça karmaşık durumlara sebep olmuştur: Hıristiyan kadınların bazıları birkaç sene önce zorla evlendirilmiş, bunlardan çocuk sahibi olmuş ve bu şekilde aile kurmuştu. Dolayısıyla şimdi aileleri ile 'özgürlük' arasında bir seçim yapmaları gerekiyordu. Her şeye rağmen Albay Bremond'un kararı bu kadınlara seçim yapma özgürlüğü verdi... Bazen acıklı sahneler yaşandığı oluyordu.

İnsanlar, yaşadıkları olaylar nedeniyle öylesine dehşete düşmüşlerdi ki savaşın bittiğine inanmakta güçlük çekiyor, katliamların etkisinden kurtulamıyorlardı... Kadın, çocuk ve genç kızlar görüşmeye yeni aileleri eşliğinde geliyor, Hıristiyan geçmişlerini reddediyorlardı. Tam anlamıyla sarsılmış ve dehşete düşmüş olan bu insanların kendilerini yeni isimleriyle tanıtırken Hıristiyan ismi taşıdıklarını reddettikleri, hatta Hıristiyan ailelerindeki kişileri tanımadıklarını söyledikleri dahi oluyordu... Ermeni nüfusun geri getirilmesi, Ermenilere ait malların iadesi ve alıkonulmuş Ermeni kadın ve çocukların geri alınması gibi uygulamalar Kilikya'daki Müslüman nüfusun Fransız yönetimine duyduğu düşmanlığı kısa sürede zirveye çıkarmıştır.

Kısa sürede Fransa'nın tutumu değişir. Bölgedeki Fransız yönetimine dair bir görev değişimi de Fransa'nın pozisyonundaki değişim hakkında bir ipucu vermektedir. 8 Ekim 1919'da François Georges-Picot'nun yerine Yakındoğu Yüksek Komiseri olarak atanan General Henri Gouraud 21 Kasım 1919'da Beyrut'a gelmiştir. İkilinin unvanlarının değişikliği oldukça açıklayıcıdır: Georges-Picot "Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri" unvanını taşıırken, General Henri Gouraud'un unvanı "Suriye ve Kilikya Yüksek Komiseri"dir. Hem bu unvan değişikliği hem de Ankara Hükümeti'yle yakınlaşmak gerektiğini düşünen Robert de Caix'in, General Gouraud'un genel sekreteri olarak atanması Fransa'nın izleyeceği politikanın yeni doğrultusunu gösterir .

Aslında işin doğrusu Fransa'nın daha 1919 yılının sonunda Kilikya konusunda Türklerle anlaşmaya hazır olduğudur. Bunun İngilizler açısından da aynı olduğunu düşünmek için yeterli sebebimiz var. Binbaşı Ravlinson'un anıları konuyla ilgili aydınlatıcı bilgiler verir.

Hekimlerin can kaybı bu dönemde de sürer. Cemiyet'in 5 Aralık 1920 tarihli toplantısında, Dr. Torkomyan, Dr. D. Terzeyan'ın Hacın'daki çatışmalar sırasında esir düşmemek için zehir içerek intihar ettiğini bildirmiştir. Dr. Markaryan da Konya'daki Türk kuvvetleri tarafından idam sehпасına çıkarılmıştır.

Çalışmalarından ve *Tarman* dergisinin sayfelerine yansıyanlardan anladığımız kadarıyla Cemiyet'in, Ermeni toplumunun ruhani ve cismani meclislerinin yanında onlar gibi önemli ve saygın bir yeri ve seçilmiş konsey gibi bir prestiji olduğunu anlıyoruz. Cemiyet'in yurtdışında da saygınlığının ve Hilal-i Ahmer temsilcilerinin ket vurma çabalarına rağmen orada da temsil kabiliyetinin olduğunu *Tarman* sayfelerinden anlıyoruz.

Derginin eldeki son sayısı Temmuz 1922 tarihli. Bu (son) sayıda yer verilen toplantıda, Dr. Yağup, 11 Nisan'ın (24 Nisan 1915) Ermeni doktorlar için de bir yas günü kabul edilmesini ve yapılacak törene Cemiyet'in de temsilci göndererek katılımını önermiştir. Bu görüş dikkate alınmış ve törende Cemiyet'i yönetimin temsil etmesine karar verilmiştir... Rahip Diraduryan bu konuşmanın ardından 11 Nisan şehitleri için yapılacak yas törenini dikkate alarak şehit Ermeni doktorlar için dua etmiştir.

Savaş Sürecinde Ermeni Doktorlar

Ermeni toplumu ve partileri, Osmanlı Ermenilerinin vatani görevlerini^[ii] yerine getirerek, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda savaşması gerektiği yönünde bir karar almışlardır. Ermeni siyasi partileri savaşta Osmanlı ülkesine bağlılıklarını koruyacakları yönündeki kararı İttihat ve Terakki yöneticilerine açık bir şekilde bildirmişlerdir. Ancak I. Dünya Savaşı gibi uzun süren, üstelik savaşın daha başında tehcir gibi bir yıkım politikasının yaşandığı bir süreçte bütün Ermenilerin bu yönde davranmaları mümkün değildir. Kendisi de tehcirden güçlükle kurtulan Yervant Odyan anılarında böyle bir Ermeni karakterinden söz eder.

1914 yılı Kasım ayı başında toplanan Ermeni Milli Meclisi'nde Osmanlı Ermenileri başka tesirlere kapılmadan Osmanlı Devleti'ne bağlılığını göstermeli ve her Ermeni vatani görevini yapmalıdır kararı ve çağrısı çıkmıştır.

Osmanlı'nın savaşta Cihat Fetvası'na ihtiyaç duyması, dikkatle üzerinde durulması gereken

bir durumdur. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na katılması ve cihat fetvalarının okunması sırasında olanlar dikkat çekicidir. "Gösteri yapan kalabalığın, sahibi kısa bir süre önce Rus uyruğuna geçen bir Ermeni olan Tokatlıyan Otel'i'ne ve Yeşilköy'deki bir kiliseye saldırması planlı bir hareket olarak değerlendirilmektedir" yönündeki tesbitinin ardından Stefanos Yerasimos'un şu değerlendirmesi paylaşılır: "İşte bu yüzden 13 Kasım 1914 tarihi İstanbul'un hayatında bir kopuşu belirler." Kutsal savaş bir süre sonra kendi vatandaşlarına yönelip, 20. yüzyılın ilk büyük trajedisine neden olacaktır.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı savaşan Ermenilerin bulunduğu bilinmektedir ancak bu durum Ermeni dini ve siyasi kuramlarının genel tavrının bu yönde olmadığı gerçeğini gölgeleyemez.

Kaldı ki her Türk asker doğmuyordu. Kutsal Savaş fetvasına rağmen Osmanlı ordusunda kaçaklar çok yüksektir. Harbiye nezareti Ahz-ı Asker dairesi Başkanı miralay Behiç Bey anılarında firar olayı çok geniş yer tutar.

Firarın cezası idam olduğu hâlde, firarın önünü almak mümkün olamamış; bilakis günden güne artmıştır... Firar edemeyen erat arasında intihar edenler ve cinnet getirenler de vardı. Kasten kendini yaralayanlar eksik değildi. Bu sonuncular derhal idam olunuyorlardı... Kura ile idam: Vilâyet İdare meclisleri ele geçen firarileri toplayıp kura çekecekler. 1, 11, 21,... çekenler derhal orada asılacak ve diğerleri kıtalarına sevk olunacak... Firarîlerin evlerini yıkmak ve ailelerini sürmek... Firar meselesi öyle bir şekil almıştı ki bugün bir firarîyi idam eden manga eratından bazıları, ertesi günü kendileri kaçıyorlardı. Yani idam cezası dahi müessir olamıyordu. Bazıları kasten frengi hastalığı alarak askerlikten kurtulmaya teşebbüs ediyorlardı. Nihayet frengili amele taburları teşkiline mecbur olduk.[\[iii\]](#)

Taşnaksutyun yöneticilerini Rusya'ya karşı bir isyan çıkarmaya ikna edemeyen İttihat ve Terakki Hükümeti Ermeni siyasal partilerine ve kurumlarına güven duymaz ve savaş süresince ya faaliyetlerini durdurur ya da sıkı bir şekilde takip edilmesini emreder. Ermeni Etıbbı Cemiyeti'nin faaliyetleri de 1915 yılında yasaklanır.

Rahip K. Balakyan'ın tanıklığı ilginçtir, yasağın garabetini vurgular:

İstanbul ve İzmir'deki Ermeni hastanelerinin özel bölümlerinde, Çanakkale'den her gün getirtilen binlerce yaralı Türk askeri için yüzlerce yatak hazır edilmişti. Ermeniler kendileri korkunç yasaklar altında yaşarken bile cömertçe Türk Kızılayına bağışta bulunuyorlardı. İstanbul ve taşrada hükümet yardım amacıyla kermesler düzenlemişti ve buraların en iyi müşterileri Ermeniler olmuştu. Özellikle Ermeniler için konulan sıkıyönetim yasalarına harfi harfine uyan Ermeni askerler, doktorlar, eczacılar, hemşireler ve ustalar Türk ordusuna aktif destek veriyorlardı.

Arsen Yarman, Ermeni toplumunda I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin alması gereken tutumlara ilişkin farklı görüşlerin varlığı bilinmektedir... Ancak savaşta alınacak tutuma dair tartışmalara ve 1915 yılından itibaren Ermeni Etıbbı Cemiyeti'nin resmen bir kurum olarak faaliyette olmamasına rağmen, Ermeni doktorlar (aralarında Ermeni Etıbbı Cemiyeti üyesi doktorlar da bulunmaktadır) vatani görevlerini yerine getirme kararına uygun olarak Osmanlı ordusunda çalışmaya başladılar.

Bütün bu politik belirsizlik ortamında ve çelişik duygular içinde vatan savunmasına katılırlar. Bu çelişik duyguları, politik belirsizlikleri, kendisi Osmanlı ordusunda savaşırken aileleri tehciye gönderilen doktorların içinde buldukları ruhsal karmaşa ve şaşkınlığı gösterebilmek için bazı Ermeni doktorların yazdıklarına kulak vermek yararlı olacaktır. Sözleriyle Ermeni Tabiplerin Savaş sürecindeki tanıklıklarına yer verir:

Avedis Nakkaşyan

Dr. Avedis Nakkaşyan'ın yazdıkları son derece ilginçtir, zira kendisi ılımlı-liberal görüşleri olan ve Ermeni milliyetçiliğiyle ilgili olmayan bir doktordur. Ancak ne görüşleri ne de faaliyetleri onu 24 Nisan 1915'te tutuklanıp Ayaş'a gönderilmekten kurtarabilmiştir.

Aslında 24 Nisan 1915'te gözaltına alınan Ermeni aydınları arasında siyasi görüşleri bakımından Nakkaşyan'a yakın isimler hiç de az değildir. Siyasi etkinliklere katılmayan ya da ilgi göstermeyenlerin sayısı hayli yüksektir. Aralarında Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesine etkin olarak karşı çıkanların sayısının yüksek olduğu da iddia edilemez. Dolayısıyla durumun vahametini anlamak bakımından Nakkaşyan'dan başka örnek gösterilecek pek çok kişi vardır.[\[iv\]](#)

Dr. Nakkaşyan Ayaş'a giden kafilenin şanslıları arasındadır. 23 Temmuz 1915'te serbest bırakılmış ve Ankara'ya gönderilmiştir. Ayaş'a götürülen Ermeni aydınları, aralarından çok azı hariç, bir daha geri dönememiştir.[\[v\]](#) Yaklaşık üç ay boyunca tutuklu kalan ve hayatı pamuk ipliğine bağlı olan Dr. Nakkaşyan'ın serbest kaldıktan sonra getirildiği görev de şaşırtıcıdır. Osmanlı ordusunda, Gülhane Hastanesi'nde askeri hekim olarak görev yapmıştır. Ancak Osmanlı topraklarının Ermeniler için güvenli bir ülke olmaktan çıktığını kendi deneyiminden de anladığı için ailesini Bulgaristan'a göndermiş ve bir süre sonra, 1917 yılında kendisi de oraya göçmüştür.

Dr. Navasart Değirmenciyan ve I. Dünya Savaşı (Kıncılar, Halep, Adapazarı) Tanıklıkları

Arsen Yarman Ermeni doktorların I. Dünya Savaşı'nda karşılaştıkları ve hayatlarını darmadağın eden olayların bir başka örneği olarak Dr. Navasart Değirmenciyan'ın Geyve'nin Kıncılar köyü hakkındaki kitabında paylaştıklarına yer verir. Beyrut'ta 1960 yılında basılan kitapta, I. Dünya Savaşı'nda Ankara'da Merkez Hastanesi'nde doktorluk yapan

Değirmenciyan'ın ailesinin karşılaştığı tehcir felaketi ve doktorun içine düştüğü duygusal karmaşa çok açıktır... [\[vi\]](#)

Tehcir karan Dr. Değirmenciyan'ı büyük bir ikilem içinde bırakmıştır; ya işi gücü bırakıp bütün hayatını değiştirecek ve ailesinin güvenliğini sağlayacaktır ya da görevine devam ederek ailesinin kötü bir akıbetle karşılaşmaması için elinden geleni yapacaktır. Dr. Değirmenciyan'ın bu sırada içinde bulunduğu koşulları çok iyi bilmiyoruz ancak doktorun ikinci seçeneğe uygun davrandığı anlaşılmaktadır. 1915 yılında tehciire gönderilmeleri kararı çıkarıldığında Dr. Değirmenciyan Ankara'dan ailesinin yaşadığı Adapazarı'na gelmiş, onları görmüş ve Adapazarı'ndan tehciire hazin bir şekilde yolcu etmiştir.

Dr. Değirmenciyan Ankara Merkez Komutanlığı'nda görevliyken, 1917 yılında ailesini Der-Zor çölünde bulmuş ve onları daha güvenli olduğunu düşündüğü Halep'e yerleştirmeye çalışmıştır. Bu tarihlerde Suriye ve çevresindeki pek çok şehir tehciirde yetim kalmış Ermeni çocuklarla doludur. Dönemin Halep'ini tasvir eden Arsen Yarman Halide Edip'in Cavit Bey'e yazdığı mektubunu paylaşır. Halide Edip'in 1 Mart 1917 tarihli mektubunda Yetimhaneler hayatta bir şeyin telafi edemeyeceği şeyi kaybetmiş yarı aç bedbaht çocuklarla dolu... dediği Halep!

Arsen Yarman'ın bir başka paylaşımı da Cemal Paşa'nın direktifiyle Ermeni yetimlerinin asimilasyonu için Suriye'de yetimhaneleri örgütleyen Halide Edip'e 9 Kasım 1918 günlü *Yeni İstanbul* gazetesinde Ahmet Haşim'in, yazdığı açık mektuptur:

Vakit'teki makalenizde, Ermeni kıtâlinden [öldürmeleri] bahsediyorsunuz. Ve ağır, vakur, itabkâr [azarlar] bir sesle bir kürsünün bâlâsından [üstünden] bu işin şenâ'atini [kötülüğünü] ilan ediyorsunuz. Ne iyi! Bu halinizle bir kanlı ovanın ufku üzerinde yükselen beyaz şefkate ne kadar benzeyecektiniz, eğer bu sesiniz bütün seslerin sustuğu ve insan boğazlarından akan son kırmızı ırmakların gâib [yok] olmak üzere topraklara

doğru koşup gittiği sırada, bugün gibi işitilmiş olaydı! Fakat siz, o sırada başka bir mezbahayı seyre gitmiştiniz.

Halep sığınma evindeki yetimlerin durumu da ilginçtir. Arsen yarman bu ilginçliğin altını çizer: Yetim çocukların önemli bir bölümünün babasının aynı dönemde Osmanlı Ordusunda askere alınmış olmasıdır.

Dr. Değirmenciyan'ın kitabında bahsettiği doktorlardan biri de Dikran Kasapyan'dır. Kasapyan'ın Avusturya-Macaristan cephesinde ölümü trajiktir. Dr. Kasapyan yardımcılılarıyla birlikte Avusturya-Macaristan cephesinde yaralıları savaş alanından toplamaya giderken yanlışlıkla düşman zannedilerek Avusturya- Macaristan askerlerinin top ateşiiyle karşı karşıya kalmış ve kendi sağlık grubuyla birlikte hayatını kaybetmiştir.

Dr. Avedis Cemcemyan'ın I. Dünya Savaşı Tanıklıkları

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu Subayı, Dr. Avedis Cemcemyan'ın Günlüğü (1914-1918)) 1986 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Doktorun görev yaptığı geniş saha göze alındığında İmparatorluğun pek çok cephesi hakkında bilgi vermektedir. Arsen yarman kitabın değerini ş u sözlerle ifade eder: Kitabı bizim açımızdan daha da değerli kılan unsur ise günlükte yer alan notlar sayesinde çeşidi cephelerde askeri üniformayla ya da sivil olarak görev yapan birçok Ermeni doktor hakkında bilgi vermesidir. Dr. Cemcemyan'ın kitabından İmparatorluğun farklı bölgelerinde cephede ya da cephe gerisinde görev yapan Dr. Samuel Şımavonyan, Dr. Artin Der Bođosyan, Dr. Kavalcıyan, Dr. Tahmizyan, Dr. Nakaşyan, Dr. Şahbaz, Dr. Boyacıyan, Dr. Harutyuu Babigyan, Dr. G. Babigyan, Dr. S. NizipHyan, Dr. Nuri İşkhanyan, Dr. Zenop Bezciyan, Dr. Harutyun Tarpinyan, Dr. Bedros (amele taburu doktoru) Dr. Acemyan, Dr. Altunyan (Dr. Cemcemyan, Halep'teki Dr. Altunyan aracılığıyla tehcirde Hama'ya sürülen kardeşlerine para göndermektedir) gibi pek çok Ermeni doktordan

haberdar olmak mümkün olmuştur.

Cemcemyan'ın kitabı günlük formunda kaleme alındığı için doktorun faaliyetlerinin ya da aldığı haberlerin kronolojik bir dökümü anlamına da gelmektedir.

15-16 Nisan 1915'te Ermeni hamamına gittiğini yazan doktor Gelibolu'da hâlâ 200 Ermeni evinin bulunduğunu eklemiştir. Öğleden sonra bir uçak "Barbaros" zırhlısına iki bomba atmış ama ikisi de hedefi bulmamış, denize düşmüştür. Daha sonra Rum doktor Pavustopuli'yle dolaşmaya çıktıklarını yazan doktor uçakların tekrar görüldüğünü ve bu kez attıkları bombalardan birinin Ermeni mahallesine isabet ettiğini öğrenmiştir.

Ertesi gün Çanakkale'ye gitme emri alan doktor dünkü bombardımanda uçaklardan birinin isabet aldığını [\[vii\]](#) ama bu arada bir denizaltının da vurulduğunu kaydetmektedir.

2 Mayıs'ta Enver Paşa'nın cepheye geleceği haberleri yayılmıştır. Savaşta ve cephedeki Ermenilerden söz açılmışken Arsen Yarman'ın Enver Paşa'yla cephedeki Ermeni askerlere dair Raymond H. Kevorkian'dan aktardığı bir olay hayli ilginçtir. Buna göre, Çanakkale cephesine gelmeden önce, Kafkas Cephesi'nde Enver Paşa'yı ve kurmaylarını Ruslara esir düşmekten kurtaran Ermeni askerler olmuştur. Enver Paşa'yı Sarıkamış'ta sırtında taşıyarak ölümden kurtaran Ermeni teğmen Sivaslı Hovhannes Aginyan'dır. Teğmen Aginyan Balkan Harbi'ne de katılmıştı ve hayatını Enver Paşa'yı kurtardığı Sarıkamış Cephesi'nde kaybetmiştir. Enver Paşa daha sonra, bu olay üzerine, Konya Araçnortu Rahip Karekin'e bir mektup yazarak teşekkür etmiştir.

Dr. Cemcemyan'ın günlüğünde Ermeni tehcirinden ilk olarak 9 Eylül 1915 tarihli notta söz edilmektedir. Dr. doğruluğundan pek emin olmasa da tehcire gönderilen Ermenilerin evlerine dönebilecekleri dedikodusunun yayıldığını söylemektedir... Dr. Cemcemyan'a en üzücü haberleri ise 1-2 Ekim'de İstanbul'dan yanma gelen Dr. Harutyun Tarpinyan vermiştir. Tarpinyan'ın tehcir hakkında anlattıklarının çok üzücü olduğunu, yemek yiyemediğini

belirten doktor üstelik bir de uçak saldırısı nedeniyle günde 5-6 saati siperlerde geçirdiklerini kaydetmiştir.

Ermeni toplumun her kesimi gibi tabipleri de 1915 Sürecinden fazlasıyla etkilendiler. Zira yok edilmek istenen bir halkın hem entelektüelleri ve öncüleri, hem de doktorları olarak toplumlarının sağlıklı gelişmesinde rol sahibi ve bunun sorumluluğunu taşıyorlardı. 1919 yılında yayınlanan Şehit Ermeni doktor Eczacı ve diş Hekimleri Anıtı adlı kitapta bu süreçte katledilen veya ölen tabip ve eczacılar listelenmiştir. Daha sonra Fransızcası yayınlanan Anıt'ta verilen sayılar daha yüksektir. İstanbul Beyazıt'ta Benne Torosyan'dan, Erzincan Hastane bahçesinde Minas Yarmayan'a, öldürülen doktorların sayısı 67, tifüsten ölen doktorlar 52, öldürülen eczacılar 54, tifüsten ölen eczacılar 19, öldürülen diş hekimleri 10, tifüsten ölen 4 öldürülen yada hastalıklardan ölen tıp talebeleri 15.

Arsen Yarman, tamamını kapsamadığını ifade etse de, ulaşabildiği kadarıyla bizzat cephelerde bulunan Ermeni doktorları sayarken cephelerde ölen ve savaşta esir düşen Ermeni doktorlarına da ulaşabildiklerini örneklediğinin altını çizerek listeler:

Artin Harutyun Krikoryan (Vanlıyan) (1882-1967,1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda teğmen olarak görev yapmış, İngilizler tarafından Yemen'de esir alınmış, daha sonra serbest bırakılmıştır.

Vartan Efendi (1885-22 Haziran 1918): I. Dünya Savaşı'nda tabip teğmen rütbesiyle Filistin Menzil Hastanesi'nde görev yaparken hayatını kaybetmiştir.

Vartanyan Efendi (r-11 Şubat 1915): I. Dünya Savaşı'nda tabip yüzbaşı rütbesiyle 11. Kolordu 5. seykar hastanesinde görev yaparken Erzurum Hastanesi'nde hayatını kaybetmiştir.

Ohannes Terziyan (1883-1915): I. Dünya Savaşı'nda Bayburt'ta hayatını kaybetmiştir.

Apel Gülbenkyan (1879-1951): I. Dünya Savaşı'nda Hadımköy ve Çanakkale'deki ordu birliklerinde görev almıştır. 1916'da Galiçya cephesinde esir düşmüş, daha sonra İstanbul'a dönmüştür.

Kerope Cezveciyan (1883-1942): I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale cephesinde İngilizlere esir düşmüş ve Hindistan'a götürülmüştür. Ancak dört yıllık esaretten sonra İstanbul'a dönebilir.

Sonuç

Cemiyetin yeniden kurulması dolayısıyla 3 Ocak 1919 tarihindeki, ölüm yolundan tesadüfen geri dönen Başkan Vahan Torkomyan'ın konuşması bir bakıma 1915 Sürecinin ve Ermeni halkının trajedisinin özetidir. Torkomyan, Ermeni milletinin yaşadığı korkunç kaybın çabucak onarabilmesinde, görülmemiş zorbalığın misali olmayan cinayetlerle elimizden aldığı milyonlarca Ermeni şehidin bıraktığı boşluğu doldurulabilmesinde yetimleri işaret eder.

1922 yılının Ağustos ayında TBMM Hükümeti'nin Yunan ordusuna karşı elde ettiği zafer artık başka pek çok Ermeni kurumu gibi Ermeni Etıbba Cemiyeti'nin hayat alanım da ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten sonra Cemiyet faaliyetlerine son vermiş, Tarman dergisinin ömrü de tükenmiştir.

Arsen Yarman, kapsamlı incelemesiyle yakın tarihin unutulmuş önemli kurumu vesilesiyle yakın tarihimize ışık tutmuştur. Kendisine teşekkür ediyoruz.

[\[i\]](#) Boğos Andonyan Şaşyan, Ermeni hekim ailelerinin en önemlilerinden biri olan Şaşyanların tıp dünyasındaki ilk temsilcisidir. 1838'de temelleri atılan bir tıp mektebi tesis etme fikrini Sultan Mahmud'a aşıl原因an, Sultanın hususi tabibi olan bir Ermeni, Doktor

Emanuel Şaşyan'dır. O tarihten beridir sayısız Rum ve Ermeni hoca: Karateodoriler, Sınabyanlar, Mavroyaniler, Serviçenler, Davutyanlar, Pavlakiler, Aslanyanlar, Gürcikyanlar, Zohrablar, Zoeroslar, Aristidiler, Rusinyanlar, Nuricanlar ve daha niceleri, orada belagatle ders vermiş ve bu memlekete doktor nesilleri yetiştirmişlerdir.(Arşen Yarman-Ara Aginyan, Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfi Yayınlan, 2013, s. 170.)

[\[ii\]](#) Osmanlı Savaşa katıldığında Müslümanları cepheye çekmek ve savaşı kutsal savaşa çevirebilmek için cihat fetvasına (Fetvay-ı Şerife) ihtiyaç duyar. Zira Müslümanların vatan kavramı yoktur, Allah yoluna cepheye gider şehit olduğunda cennete girecektir. Oysa Ermenilerin ve diğer Müslüman olmayan halkların gelişmiş vatan kavramları bulunmaktadır. Cepheye vatan savunması için gittiler. Ermeni Milli Meclisi ve diğer ermeni kurumlarının vatan vurgusunun sebebi, vatan kavramından kaynaklanmaktadır.

[\[iii\]](#) Behiç Erkin Hatırat, TTK, 2010, s. 142-143.

[\[iv\]](#) Jevakof, aralarında muhafazakâr Ermeni burjuvazisine mensup olanların sayısının az olmadığını belirtmektedir. "... Kimileri Türk yöneticilerin yakın dostlarıdır. Çoğu Devrimci Ermeni Federasyonu'na (Taşnak) mensuptur fakat ötekiler, daha ılımlı olarak bilinen iki Ermeni partisine üyedirler. Büyük bir bölümünün, bilinen bir siyasal etkinliği de yoktur. Bunlar, ekonomik ve idari geleneklere bağlı olarak Osmanlı Hükümeti'ne hizmet eden muhafazakâr Ermeni burjuvazisine mensupturlar. Başkentin önde gelen Ermenileri, Anadolu hakkında, olsa olsa oradan başkente ufak tefek işlerde çalışmaya gelen yurttaşlarının getirdikleri haberleri biliyorlardı. Bu kişiler seferberlik ilanına saygılı davranmakla kalmamışlar, yurtsever jestler de yapmışlardı: Hilâl-i Ahmer'e yapılan önemli bağışlar, yardım kuruluşlarının yaratılması, silahlı kuvvetlere katkılar... Ancak aynı kişiler, olağanüstü bir siyasal sorumsuzluk örneği göstererek, müttefiklerin ilerleyişini selâmladılar ve müttefiklerin başarısızlıklarına ağladılar; gün be gün İstanbul'un 'kurtuluş'unu beklediler" (Aleksandr Jevakof, "Çanakkale'nin İstanbul'dan Görünüşü", İstanbul 1914-1923 içinde, s.

69).

[v] Nakaşyan'ın serbest bırakılmasında ABD'nin İstanbul büyükelçisi Morgenthau'nun payının bulunduğu anlaşılmaktadır. Morgenthau anılarında, Dr. Nakaşyan'ın eve dönme emri verildikten sonra iki hafta daha hapiste tutulduğunu ve ancak 23 Temmuz'da serbest bırakıldığını belirtir.

[vi] Değirmenciyan'ın kitabı esas olarak Kıncılar köyü Ermenilerinin tarihine ve I. Dünya Savaşı sırasında kendisinin ve ailesinin başından geçenlere odaklanmakla birlikte 1912 yılında geçen bir anekdotla açılmaktadır. 1912 yılının Aralık ayında bir sağlık sorununun tedavisi amacıyla Yalova'da kaplıcalarda bulunan Dr. Değirmenciyan, burada Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey ile İttihatçı Ermeni mebus Bedros Hallacyan'la karşılaşır. Bu iki mebus ve dönemin başka İttihatçı ileri gelenleri Yalova'nın ünlü bir casinosunda (kumarhanesinde) her akşam oyun oynamaktadırlar. Dr. Değirmenciyan bir akşam Dr. Cavid'in mecliste bulunanlara yaptığı konuşmaya tanık olmuştur. Dr. Cavid, Hallacyan Efendi'ye hitaben Ermenilerin karşılaştıkları sorunlar nedeniyle dönemin Avrupa devletlerine yaptığı başvuruların sonuçsuz kalacağı ve Osmanlı topraklarında Ermeni bağımsızlığına dönük her çabanın Osmanlı Ermenilerinin sonunu hazırlayacağı yönünde bir konuşma yapmıştır. Dr. Değirmenciyan bir yıl sonra Avrupa basınından aktardığı bir haberle, Dr. Cavid'in bu sözlerinin İttihatçıların genel tavrı olduğunu anlaşıldığını düşünmektedir. 19 Aralık 1913'te London Timestan alınan bir haberde, Jön Türklerin Selanik'teki toplantılarında (muhtemelen 1911'deki IV. Kongre'de alınan kararlar kastedilmektedir) Türkçülük siyaseti izleyerek İmparatorluğun gayrimüslim unsurlarını tasfiye etme kararları kaydedilmiştir.

[vii] Osmanlı Ordusunda ahz-ı Asker Dairesi Başkanı Miralay Behiç Bey (Erkin) anılarında firarları önlemek için firarîlerin evlerini yıkmak ve ailelerini sürme kanundan söz ederken. Kanunun görüşülmeden uygulamaya geçildiğini nakleder: Bu kanun lâyihası yapılmadı amma, Enver Paşa emir vermiş, bazı yerlerde tatbikata geçilmiş, bu meyanda bir Ermeni kadını istidâ ile, "Bir oğlum Çanakkale'de topçu zabiti, birçok düşman uçağı düşürmüş, terfi

etmiş, imtiyaz madalyası almış; diğeri bir oğlum ise er, nasılsa kaçmış, takdir edilen oğlumun hizmetleri kaale alınmıyor da öbür oğlumdan dolayı evim yıkılıyor ve ben sürülüyorum. Bu ne adaletsizliktir!” diye müracaatta bulundu idi. Bu istidâyı Ordu Dairesi’nden geçmesi dolayısıyla ben de görmüştüm. (Behiç Erkin Hatırat, TTK, 2010, s 142-143)